BOEKBESPREKINGEN

WILSON RENATE
PIOUS TRADERS IN MEDICINE: GERMAN PHARMACEUTICAL NETWORKS IN EIGHTEENTH-CENTURY NORTH AMERICA
The Pennsylvania State University Press, 2000.
258 blz., ills. ISBN 0-271-02052-0. Geb. omslag. Prijs : € 51,99

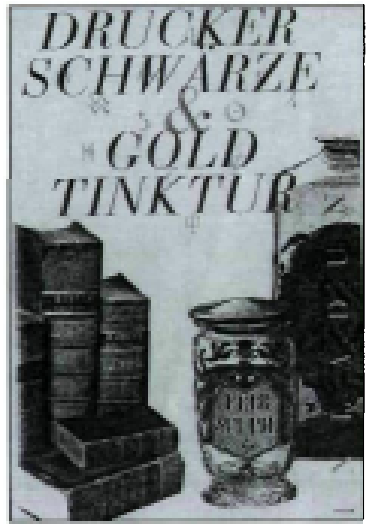

A.M.G. Rutten

Druktinkt en goudtinctuur. Die vormden de financiële ruggegraat van het vrome en filantropische netwerk van het «Waisenhaus», onderdeel van de Francke Stichtingen in Halle (Brandenburg, Pruisen) in de 18de eeuw. Het waren de artsen-piëtisten Friedrich Hoffmann en Georg Ernst Stahl die de Hallese geneeskunde door heel Europa bekend maakten. De betreffende goudtinctuur *(essentia dulcis)* was één van de elf geheime geneesmiddelen die, verpakt in een medicijnkist en vergezeld van bijbels en andere religieuze geschriften, niet alleen hun weg vonden naar de protestante gebieden in oost en zuidoost Europa en het Russische hof, maar ook de transatlantische weg aflegden naar piëtist missionarissen, die vanuit Halle, gedurende de 18de eeuw via Rotterdam naar Noord-Amerika vertrokken. De verkoop van de *essentia dulcis* dekte bijna de helft van de uitgaven van de Stichting. In de koloniale missiegebieden waren het vaak predikanten die, bij gebrek aan artsen, zowel met de zielzorg als met de medische behoeften van de Duitse gemeenschappen langs de oostkust, voornamelijk Pennsylvania, New Jersey, Maryland en Virginia, belast waren. Daarvoor kregen ze een korte medische opleiding in Halle en namen tekstboeken en medicamenten mee uit Europa. Overzee bleven ze in contact met de Stichting door hun bestellingen van de arcana, die via Amsterdam, Rotterdam of Hamburg werden verscheept. Met de verkoop van de arcana aan welgestelde inwoners probeerden ze hun stipendium te verhogen. De koppeling van medische en clericale functies ziet men ook bij verschillende van hun collega's zoals de presbyterianen. Ze hadden het voordeel van hun kennis van Latijn, bezaten een basis medische kennis en genoten een zeker respect en vertrouwen in hun congregaties.
Ook verschillende van de in Halle opgeleide artsen vertrokken naar overzeese Duitse congregaties en bleven daar in hun praktijk trouw de arcana van de weeshuisapotheek bestellen. De kisten gingen vergezeld van in Halle gedrukte populair medische boeken, waarmee de leek zelfmedicatie kon bedrijven. Auteur van de meeste boeken en manuscripten was een leerling van Stahl, de arts-apotheker en dichter van de Hallese piëtisten Christian Friedrich Richter. Onder het banier van christelijke en medische reformatie gingen de medicamenten deel uitmaken van de commerciële markt van verpakte geneesmiddelen. In Amsterdam was een groot magazijn van waaruit de arcana werden geëxporteerd naar Oost- en West-Indië. De handel in de Halle arcana was zeer lucratief, maar stond bloot aan kritiek zowel van medisch-farmaceutische als van theologische zijde. Apothekers vroegen bescherming tegen oneerlijke competitie; stromingen als homeopathie en eclecticisme zorgden voor concurrentie. Professionele of orthodoxe Lutherse animositeit kon echter het succes niet verhinderen. Wel moest de Stichting een voortdurende strijd leveren tegen imitatie en niet-gelicensieerde verkoop. Het hoogste profijt leverden de jaren 1740-1770 op. De Stichting hamerde er voortdu-

rend op dat haar medicamenten veilig, betrouwbaar en onveranderd in samenstelling werden afgeleverd. Dat laatste klopt niet want *pulvis bezoardicus* veranderde in de loop van de jaren vaak van samenstelling.
Renate Wilson heeft over die medicamentenexpeditie en bijbelzendingen van de Francke Stichtingen een nauwgezet onderzoek verricht en veel boeiend materiaal in haar omvangrijk archiefonderzoek naar boven gehaald. De non-profit farmaceutische productie, promotie van verkoop, interne structuur, handelspatroon, routes, distributienetwerk en de medische missionarissen van de «Medikamentenexpedition» worden grondig besproken. De overzichten van de Halle geneesmiddelen zullen farmaciehistorici zeker interesseren.
De Stichting was gegrond op het piëtisme – een protestants-religieuze vorm van geloofsbeleving die men zou kunnen vergelijken met het Engelse puritanisme, de Quakers en het methodisme van de 18de eeuw – en was opgericht door August Hermann Francke (1663-1727) Duits theoloog, pedagoog en hoogleraar aan de Friedrichs Universiteit in Halle. Met de verkoop van medicijnkisten, bijbels en ander drukwerk hoopte de Stichting de activiteiten op filantropisch gebied te bekostigen. De keurvorst van Brandenburg (Pruisen) had voor de bereiding en aflevering van de medicamenten, buiten de openbare apotheek om, een privilege verleend. Tegen het einde van de 18de eeuw werd dat privilege ingetrokken.
Bij de fabricatie van de arcana hield men zich streng aan iatrochemische grondslagen van Stahl, geneesheer aan het hof van Frederik Willem I en hoogleraar medicijnen in Halle. Lokaal werden de arcana gebruikt en uitgetest in het hospitaal van het weeshuis en in een groot dispensarium, dat tussen 1718 en 1770 per jaar gemiddeld aan 12.000 zowel rijke (betalende) als arme patiënten medicamenten afleverde. Liefdadigheidspatiënten moesten instemmen met demonstratie van hun ziektegeval in ruil voor vrije medische zorg. Het Weeshuiscomplex met aansluitend «Klinicum» en een door de aangestelde artsen verzorgd poliklinisch armenspreekuur bood de medische studenten gelegenheid zich al voor het examen praktische kennis en vaardigheden toe te eigenen. Hier speelden ook de gebroeders Richter als artsen, chemici en apothekers een belangrijke rol, niet alleen in het laboratoriumwerk maar ook bij de farmaceutische vorming van de studenten. Praktisch farmaceutisch werk behoorde tot de mogelijkheden zoals blijkt uit een mededeling van Friedrich Hoffman over de examenkandidaat Budläus in 1728: «D. Richteri porta semper fuerit ipsi patens, eximiam ipsius in se sensit benevolentiam, cum orphanotrophei pharmacopolium frequentare ipsi licuit.»
In 1725 werd met de Pruisische «Medizinalordnung» de apothekersopleiding scherper dan voorheen omgrensd en ook de arts-apotheker verhouding opnieuw bezien. Artsen mochten niet meer dispenseren, maar Friedrich Hoffmann en de Weeshuisartsen stonden met hun lucratieve medicijnenhandel voorlopig nog onder bescherming van de Staat. Pas in 1807 maakte Frederik Willem IV een eind aan de uitzonderingspositie van de Halle apotheek, omdat er volgens hem genoeg apotheken waren die de verkoop van medicamenten konden verzorgen.
De arcana waren voornamelijk iatrochemische middelen. Men trachtte zoveel mogelijk polyfarmacie te vermijden. Aan plantaardige medicijnen werd weinig aandacht besteed. Weliswaar gaf een zoon van Hoffmann in 1734 college in «de voornaamste simplicia uit de materia medica» maar de medische botanie in Haller heeft weinig aan de vooruitgang van de farmacie bijgedragen en de hortus botanicus verkeerde lange tijd in deplorabele toestand. Een lezenswaardig boek dat aan iedereen die geïnteresseerd is in de farmaceutische handel en Europese expansie kan worden aanbevolen.